

Europska vanjska i sigurnosna politika prema Mediteranu

Borna Zgurić

Mediteran zasigurno predstavlja jedno od najvažnijih područja vanjske i sigurnosne politike Europske unije

Europska unija često se smatra "gospodarskim divom, političkim patuljkom i vojnim crvom". To nipošto ne znači da EU nema značajne vojne snage. Većina zemalja članica EU-a ujedno su i članice NATO-a naoružane s najsuvremenijom vojnom tehnologijom, a neke su i nuklearne sile. Također, neke su od zemalja članica i najveći svjetski izvoznici oružja. Ovdje se prvenstveno smatra da EU nije toliko spreman, za razliku od Sjedinjenih Država, svoju vanjsku politiku voditi "drugim sredstvima". Europska unija u tom se smislu smatra "civilnom", a ne vojnom silom, odnosno "normativnom" silom kojoj je cilj svijetom širiti norme i vrijednosti prvenstveno demokracije i ljudskih prava, dok je vojna intervencija za EU posljednja opcija (Gordon i Pardo 2015, Longo 2015).

Također, nije u potpunosti jasno tko vodi vanjsku i sigurnosnu politiku Europske unije – EU kao cjelina ili pojedine države članice vođene vlastitim interesima prema određenim vanjskopolitičkim pitanjima. Drugim riječima, Poljska i Francuska ili Njemačka i Španjolska neće na sve vanjskopolitičke i sigurnosne izazove gledati kroz "iste naočale". Henry Kissinger tako je svojedobno izjavio: "Ako poželim nazvati Europu, koji pozivni broj moram birati?" U tom smislu ni europska politika prema Mediteranu ne može se smatrati jedinstvenom.

Cilj je ovoga članka u prvome dijelu ukratko prikazati razvoj vanjske i sigurnosne politike Europske unije prema Mediteranu od njezinih početaka do arapskog proljeća. U drugome dijelu članka prikazat će se pak vanjska i sigurnosna politika Europske unije prema Mediteranu u kontekstu arapskog proljeća, nakon čega će uslijediti zaključak.

Europska vanjska i sigurnosna politika prema Mediteranu

Mediteran zasigurno predstavlja jedno od najvažnijih područja vanjske i sigurnosne politike Europske unije. EU je još kao Europska zajednica 1970-ih pokazao značajan interes prema Mediteranu (Longo 2015, Tömmel 2015). Međutim, taj interes u zadnjem desetljeću dvadesetoga stoljeća jača. To je izraženo i formuliranjem Zajedničke vanjske i sigurnosne politike (ZVSP) u 1990-ima, unutar koje su zemlje južnog Mediterana zbog čestih konflikata i gospodarske nestabilnosti prepoznate kao generator mnogih sigurnosnih izazova (poput terorizma, ilegalnih migracija te trgovine ljudima i drogom) koji se mogu prelitati i na europsko tlo (Longo 2015: 187–188). Tada je stvoreno i Euro-mediterransko partnerstvo (EMP) kojime je tadašnjih 15 zemalja članica željelo stvoriti učinkovitu suradnju u mnogim područjima s 12 mediteranskih zemalja. U središtu politika Europske unije prema tim zemljama nalazilo se promicanje demokracije (Tömmel 2015: 19). Može se reći da su demokracija i sigurnost u središtu euromediterranskih odnosa od samih početaka (Bauer 2015: 2). Za EU je ideja promicanja i širenja demokracije zapravo jednaka ideji promicanja i širenja sigurnosti, što je tipično za teoriju demokratskog mira iz koje se ove ideje “posuđuju”.¹ *Deklaracijom iz Barcelone* i EMP-om 1995. prvi je put strukturirana politika EU-a prema Mediteranu. Ta je politika imala tri temeljna cilja: 1) političkim i sigurnosnim dijalogom trebalo je biti stvoreno zajedničko područje mira; 2) gospodarskim i financijskim partnerstvom, koje bi dovelo do postupne uspostave zone slobodne trgovine, trebalo je s vremenom stvoriti područje prosperiteta; 3) promicanjem ljudskih prava (kako građanskih i političkih tako i gospodarskih, socijalnih te kulturnih) trebalo je stvoriti razumijevanje među kulturama i civilnim društvom (Bauer 2015: 3–4). EMP je bio opsežan i ambiciozan projekt temeljen na kompleksnoj mreži multilateralnih, ali i bilateralnih pregovora.

Za EU je ideja promicanja i širenja demokracije zapravo jednaka ideji promicanja i širenja sigurnosti, što je tipično za teoriju demokratskog mira iz koje se ove ideje “posuđuju”

Međutim, učinci EMP-a bili su najblaže rečeno skromni. Arapske zemlje percipirale su novo partnerstvo “asimetričnim”. Arapske vlade, razumljivo, odbile su ideju postupne demokratizacije. EU je odustao od zone slobodne trgovine jer je to pitanje bilo od vitalnog interesa mediteranskih zemalja članica EU-a. Glede sigurnosti je također došlo do razilaženja. Arapske su zemlje bile zahvaćene nizom konflikata te su na sigurnost gledale na klasičan vojni način, dok je EU bio zabrinut oko “mekih” prijetnji (Bauer 2015: 4–5, Tömmel 2015: 22).

Od EMP-a se na kraju odustalo. To nije bilo samo zbog njegovih skromnih učinaka već i zbog promjena u međunarodnom

sustavu. Teroristički napadi 11. rujna 2001. te početak ratova u Afganistanu i Iraku 2001. i 2003. doveli su do toga da je i EU na sigurnost počeo drugačije gledati. Teroristički napadi u Madridu i Londonu 2004. i 2005. samo su osnažili tu percepciju. “Globalni rat protiv terorizma” imao je snažno izraženu vojnu dimenziju. Također, i sama struktura EU-a naglo se promijenila. Godine 2004. EU je doživio veliko širenje te se njegovo članstvo skoro udvostručilo, dok je broj mediteranskih partnera opao (Tömmel 2015: 22).

Taj novi kontekst zahtijevao je formuliranje nove politike. Nova politika započeta je 2003., a formalno predstavljena 2005. godine pod nazivom Europska politika susjedstva (*European Neighbourhood Policy*, ENP). ENP je bio daleko manje opsežan i ambiciozan. Od EMP-a se razlikovao u dva ključna elementa: 1) multilateralni odnosi zamijenjeni su bilateralnima; 2) ENP nije samo uključivao južno već i istočno susjedstvo. ENP je uveo sustav pozitivne uvjetovanosti (*positive conditionality*), što je značilo da će zemlje koje prihvate više reformi biti i više nagrađene, bilo financijskom ili nekim drugim vidovima pomoći. Dok je za istočno susjedstvo “na stolu” i dalje bila mogućnost članstva, za južno je susjedstvo vrijedilo da je “na stolu” sve osim članstva. Ujedno, djelomično se odustalo od promicanja demokracije i ljudskih prava, čime je priznato pravo na “život” autoritarnim režimima arapskih zemalja. ENP je naglašavao i sigurnosne interese Europske unije, poput sigurnog i prijateljskog okruženja za daljnje širenje, a posebno pitanja zaštite granica, odnosno migracije s juga na sjever. Također, jedna od važnih tema bila je i liberalizacija tržišta. Arapski su režimi, pak, u bilateralnim pregovorima birali elemente ENP-a koji su im najviše odgovarali, poput pristupa zajedničkom europskom tržištu, razvojne pomoći ili tehnoloških inovacija, dok su izbjegavali one koji bi mogli naštetiti stabilnosti njihovih poredaka (Bauer 2015: 5, Tömmel 2015: 22–23). Mnogi analitičari primijetili su kako je ENP-om EU napravio “realistički zaokret” (Tömmel 2015, Youngs 2014), napustivši prijašnju poziciju normativnog aktera. Ujedno, kao i kod Sjedinjenih Država, fokus Europske unije počeo se postupno seliti prema Dalekom istoku, odnosno azijsko-pacifičkoj regiji, dok su istočne sile, poput Turske, Rusije ili Kine, počele stjecati sve veći utjecaj na Mediteranu, ali i širem području bliskoistočne regije (Youngs 2014).

Godine 2009. francuski predsjednik Nicolas Sarkozy pokrenuo je novi projekt – Sredozemnu uniju (*Union for the Mediterranean*, UfM). UfM je bio još manjeg opsega i ambicioznosti od ENP-a. Prvobitno zamišljen kao suradnja između mediteranskih zemalja članica Europske unije i zemalja južnog Mediterana, kasnijim kompromisom postao je suradnjom između Europske unije kao cjeline te 16 zemalja partnerica iz regija Bliskog istoka i sjeverne Afrike te Balkana. UfM je bio prvenstveno zamišljen kao suradnja u nizu sektorskih politika poput zaštite okoliša, tehnoloških inovacija i energije (Tömmel 2015: 23, Youngs 2014).

Iz ovoga se može zaključiti kako je normativna moć i uloga Europske unije od kraja dvadesetog stoljeća do danas znatno oslabjela. Svaka nova politika prema Mediteranu imala je sve manje normativnih elemenata, a na kraju se u Sredozemnoj uniji više svela na tehničku suradnju. I doista, EU je počeo čak razlikovati zemlje koje su “rizične”, odnosno zemlje kojima

Tablica 1. Petorazinski model za analizu politika Europske unije prema Mediteranu

Model upravljanja	Definirajuće značajke
Euromediterransko upravljanje	Dijeljenje zajedničkog političkog prostora sa zajedničkim mehanizmima donošenja odluka
Izvoz upravljanja	Izvoz normi Europske unije
Kozmopolitsko upravljanje	Interesi nedržavnih aktera oblikuju agendu
Nova realpolitika	Geostrateške kalkulacije
Deeuropeizirano upravljanje	Relativan pad utjecaja Europske unije u odnosu na druge sile

Izvor: Youngs (2014: 21)

vladaju autoritarni režimi koji se vjerojatno neće demokratizirati, te zemlje koje su receptivnije prema demokratskom otvaranju, odnosno zemlje u transformaciji. Međutim, te dvije kategorije ipak su bile donekle "fluidne", s obzirom na to da su zemlje mogle "prelaziti" iz jedne kategorije u drugu, o čemu su odlučivale delegacije Europske unije na terenu (Bicchi i Voltolini 2015: 86–87). Zbog promjena koje su doživjele s vremenom, na politike Europske unije ne može se gledati jednoznačno, što znači da su vrlo složene. Youngs (2014) je stoga identificirao kompleksan petorazinski model upravljanja (*governance*) kroz koji se mogu analizirati politike Europske unije prema Mediteranu.

Europska vanjska i sigurnosna politika i arapsko proljeće

Kako Youngs (2014) primjećuje, s arapskim proljećem ponovno je oživjela politika Europske unije prema Mediteranu. U tom smislu došlo je i do obnove, odnosno revizije ENP-a (Youngs 2014, Tömmel 2015, MacKenzie, Kaunert i Léonard 2015). O politici Europske unije prema Mediteranu, u kontekstu arapskog proljeća, postoje mnoge legende i mitovi. Od toga da EU kao "vjeran pas" provodi politike Sjedinjenih Država do apsolutnog nedjelovanja Europske unije u odnosu na druge sile, pa čak i do toga da je EU "zakuhao" arapsko proljeće zbog lakšeg pristupa nafti i plinu u Mediteranu. Međutim, empirijski podatci ne podržavaju te tvrdnje. Sjedinjene Države još su 2006. odustale od politika promicanja demokracije na Bliskome istoku zbog neuspjeha tog pristupa u Iraku i posljedičnog rasplamsavanja građanskog rata u toj zemlji, kao i zbog (relativne) pobjede Muslimanskog bratstva na parlamentarnim izborima 2005. u Egiptu te Hamasova osvajanja vlasti u Pojasu Gaze 2006. godine. Kao što se može vidjeti i iz prethodnih redaka, politike Europske unije prema Mediteranu od svojih su početaka uključivale kao temeljnu komponentu promicanje demokracije. Također, svaka sljedeća politika imala je sve manji naglasak na promicanju demokracije, iako ona nije sasvim napuštena, već je na kraju svedena na suradnju u tehničkim pitanjima. Također, zemlje članice Europske unije već su imale pristup nafti i prirodnom plinu, posebice u Libiji, Alžiru i Egiptu. Članice Europske unije uopće nisu predvidjele arapsko proljeće, unatoč mnogim znakovima,² a kada je arapsko proljeće počelo, EU je tomu pristupio vrlo oprezno baš zbog "realističkog zaokreta", broj 22 - kolovoz 2015.

inzistirajući na stabilnosti arapskih režima od straha da se eventualne nestabilnosti ne preliju na europsko tlo u obliku terorizma ili migrantske krize te s ciljem zaštite izvora plina i nafte u tim zemljama. Mnoge su europske tvrtke i napustile nemirima zahvaćenu regiju. Pojedine su zemlje članice u početku bile vrlo blage prema Gadafiju, a tek su ga napustile kad se smatralo da taj izbor više nije bio moguć. Podijeljenost zemalja članica oko intervencije u Libiji bila je veća negoli prilikom intervencije u Iraku, a Gadafijev su pad neki pripadnici političke elite Europske unije smatrali tragičnim. Također, učinkovitost zračnih napada uvelike se preuveličava. Oni nisu bili presudni za Gadafijev pad, već su samo skratili sukob. Neke od zemalja članica suočile su se i s neprilikama kao što je bio nedovoljan broj bombi, pa je najveći broj borbenih letova odradila Danska, zemlja koja je vrlo glasno bila protiv vojne intervencije. Ujedno, elite Europske unije savjetovale su Mubaraka kako da održi vlast – primjerice, vođeni topovi koje je egipatski režim koristio došli su iz Njemačke – a on je tek napušten kada su ga se odrekle i Sjedinjene Države (Youngs 2014). Europska unija bila je i najvažniji međunarodni akter u arapskom proljeću. Sjedinjene Države još su se prije počele povlačiti iz regije, fokusirajući se na azijsko-pacifičku regiju – američki "pivot" u Aziji.³ Istovremeno, Sjedinjene Države smatrale su da je Mediteran europsko "dvorije", a samim time i europska brigada. To se, doduše, nije odnosilo na Egipat koji je jedan od ključnih strateških partnera Sjedinjenih Država

S arapskim proljećem ponovno je oživjela politika Europske unije prema Mediteranu

u regiji. Kina i Rusija pokušale su tijekom arapskog proljeća povećati svoj utjecaj na Bliskome istoku. Međutim, obje zemlje imale su problema u vođenju normativne politike. Na arapsko proljeće gledale su kroz "naočale" vlastitih unutarnjih političkih pitanja. Na jačanje vjerskih stranaka nije se pozitivno gledalo ni u Moskvi ni u Pekingu. Kina je, pak, prvenstveno gledala na Bliski istok, fokusirajući se na vlastitu sigurnost i uspostavljanje partnerstava temeljenih na resursima u Africi (Youngs 2014, Charap 2013). Turska je pak bila prisiljena promijeniti svoju politiku "nula problema"⁴ prema regiji, dok su zemlje Zaljeva

počele povećavati svoj utjecaj u regiji ulažući znatna financijska sredstva, a Maroku i Jordanu čak je bilo ponuđeno i članstvo u Zaljevskom vijeću za suradnju (*Gulf Cooperation Council, GCC*). Međutim, sredstva zemalja Zaljeva bila su znatno manja od onih EU-a, a često su financirala i dubiozne ciljeve (Youngs 2014).

Novi ENP dodatno je naglasio pozitivnu uvjetovanost po principu "više za više". Drugim riječima, više pomoći ići će onim zemljama koje su napravile najveće pomake u izgradnji demokracije te poštivanju ljudskih prava i vladavine zakona. U toj jednadžbi prisutna je negativna uvjetovanost, s obzirom na to da je svaka povreda demokratskih načela trebala značiti i odbijanje davanja ili povlačenje financijskih sredstava (Tömmel 2015: 27–28, Isaac 2015: 46). Imajući to na umu, EU je stvorio i novu kovanicu – "duboka demokracija". Duboka demokracija trebala bi biti:

"oblik [demokracije] koji traje zato jer je pravo glasa praćeno pravima na slobodu govora, stvaranjem kompetitivnih političkih stranaka, primanjem nepristrane pravde od neovisnih sudaca, sigurnosti od odgovorne policije i oružanih snaga, pristupom kompetentnim i nekorumpiranim javnim uslugama – te ostalim građanskim i ljudskim pravima koje mnogi Europljani uzimaju zdravo za gotovo, poput prava na mišljenje, savjest i vjeroispovijest" (Teti, Thompson i Noble 2015: 71).

EU je ponovno najavio i trgovinske pregovore koji su trebali biti zahvaćeni pozitivnim uvjetovanjem, odnosno zone slobodne trgovine trebale su biti stvorene samo s partnerima koji mogu zadovoljiti prethodno definirane standarde (Tömmel 2015: 28). Ovdje se "iz aviona" vidi da je EU ponovno počeo ciljati, slično kao i s EMP-om 1990-ih, na promicanje liberalne demokracije. Novi ENP također se dotakao i pitanja migracije jug – sjever.

Iz novog ENP-a jasno se vidi želja Europske unije za obnovom svoje normativne moći i širenjem demokracije, što automatski podrazumijeva i širenje sigurnosti. No, koliko je EU bio uspješan u tome? EU se nije toliko posvećivao događajima kako su se oni odvijali, već ih je pokušavao predvidjeti. Međutim, zbog iznimne dinamike arapskog proljeća EU je stalno zaostajao za događajima, pri čemu je iskazivao konstantnu želju da se neki

Iz novog ENP-a jasno se vidi želja Europske unije za obnovom svoje normativne moći i širenjem demokracije, što automatski podrazumijeva i širenje sigurnosti

od procesa, poput izbora, uspore. Sama uvjetovanost nije bila toliko rigorozna koliko je trebala biti te je bio vidljiv ograničen pritisak za reformama. U nekim slučajevima postojala je čak pretjerana upotreba uvjetovanosti. Tako su se neke zemlje, poput Tunisa, žalile na to da se autoritarni režimi uopće nisu

podvrgavali uvjetovanosti, dok se sada na njima trenira strogoća. Ujedno su se, primjerice, Buteflika ili Muhamed VI. hvalili kao "veliki reformatori". Financijska pomoć, iako veća od one koju su nudili ostali međunarodni akteri, ipak je bila ograničena i s vremenom se smanjila zbog gospodarske i financijske krize u kojoj se EU nalazio. Pomoć je također bila komparativno manja nego što je bila pomoć zemljama istočne i srednje Europe za vrijeme postkomunističkog vala demokratizacije. S obzirom na to koliko su arapske zemlje izgubile u samom procesu transformacije u sektorima poput industrije ili turizma, ta financijska pomoć bila je samo kap u moru. Instrumenti pomoći do određene su mjere bili i neprilagođeni. Model skrojen za srednju i istočnu Europu nije bio primjenjiv za Bliski istok i sjevernu Afriku. Istovremeno, pokazalo se kako "nije u šoldima sve". Nove vlade u regiji i civilno društvo očekivali su da će ih EU smatrati partnerima, a ne adolescentima koji očekuju džeparac. Nije došlo ni do posebnih trgovinskih preferencija – provedena je vrlo ograničena liberalizacija trgovine na Mediteranu. Počeo je i sve više jačati naglasak na pograničnoj i migracijskoj politici, unutar kojih je pitanje sigurnosti dominiralo. Stabilnost režima koji su se održali bila je od velike važnosti, pa je, primjerice, nastavljeno naoružavanje pojedinih režima, poput onoga u Alžiru. Dijalog s umjerenim islamistima vodio se isključivo kroz prizmu sigurnosti. Ispalo je da su nove islamističke vlade bile zainteresiranije za dijalog s Europskom unijom nego obrnuto. EU je konstantno bio u strahu da bi se neuspjeh arapskog proljeća mogao pretvoriti u raj za džihadiste koji će u migracijskim valovima doći na tlo Europe, odnosno u strahu od oživljavanja Al Qaide (Youngs 2014).

Zaključak

Kao što se iz prethodnih redaka može vidjeti, arapsko proljeće oživjelo je vanjsku i sigurnosnu politiku Europske unije prema Mediteranu. To je svakako pozitivan korak jer EU s mnogim zemljama Bliskog istoka i sjeverne Afrike dijeli isto mediteransko područje. EU ne može, i da želi, "pobjeći" s Mediterana. Ponovno je ojačala i normativna moć Europske unije, pogotovo u odnosu na druge međunarodne aktere koji djeluju u regiji, od kojih neki na arapsko proljeće gledaju isključivo kroz prizmu sigurnosti i realizma. To nipošto ne znači da EU na regiju ne gleda "naočalama" realizma. Nijedan politički entitet, bilo da se radi o državama ili međunarodnim organizacijama, ne vodi svoju vanjsku politiku jednoznačno. Youngsov (2014) model stoga je vrlo prikladan za analiziranje vanjske politike Europske unije i ubuduće. Međutim, vanjska politika Europske unije ostvarila je vrlo ograničene rezultate i opterećena je mnogim problemima koji sežu od unutarnjih problema EU-a (financijska kriza, razilaženje u interesima zemalja članica), sigurnosnih izazova, nepovjerenja između Europske unije i arapskih zemalja, nemogućnosti Europske unije da predvidi buduće događaje ili da prati trenutačne itd. Neki od strahova EU-a nisu se ni ostvarili, poput velikog vala džihadista koji dolaze na tlo Europe ili oživljavanja Al Qaide. Međutim, došlo je do nastanka novih izazova, poput pojavljivanja i nezaustavljivog jačanja novih džihadističkih skupina kao što je Islamska država. Također, mnogi borci Islamske države dolaze iz zemalja

članica, što znači da su potencijalni teroristi već unutar granica EU-a. Nikako se ne smije smetnuti s uma ni migrantska kriza koja trenutačno zahvaća granice Europe. Sâma migrantska kriza dovodi u pitanje posvećenost Europske unije njezinim normativnim ciljevima koji su u konfliktu sa željom za sigurno-

Nijedan politički entitet, bilo da se radi o državama ili međunarodnim organizacijama, ne vodi svoju vanjsku politiku jednoznačno

šću. Vrijeme će pokazati kako će se EU snalaziti u balansiraju između tih izazova. Pa ipak, to nisu samo problemi vanjske i sigurnosne politike EU-a. Još je Henry Kissinger svojedobno napisao da "ne postoji tako nešto kao američka vanjska politika (...) samo serija poteza koji su stvorili određeni rezultat (...) koji možda nije bio planiran (...) a kojemu istraživačke i obavještajne organizacije, bilo strane ili nacionalne, pokušavaju pridodati racionalnost i konzistentnost (...) koju on jednostavno ne posjeduje" (nav. prema Ferguson 2015).

Europske politike prema Mediteranu svakako imaju jasne značajke kružnog procesa stvaranja javnih politika. Prvo se formuliraju, zatim implementiraju, a kada se uoče jasni nedostaci, ponovno završavaju na "crtačem stolu". To je svakako pozitivnije nego imati konzistentne politike koje ne donose pozitivne ili nikakve rezultate, ili ne imati nikakve politike.

Bilješke

- 1 Više o teoriji demokratskog mira te normativnoj poveznici između širenja demokracije i sigurnosti vidjeti u Zgurić (2014).
- 2 Tako je, primjerice, od početka 21. stoljeća do početka arapskog proljeća uočen stalan porast prosvjednih aktivnosti u Egiptu. Više o tome vidjeti u Abdelrahman (2015).
- 3 Više o američkom "pivotu" u Aziji i "američkom pacifičkom stoljeću" vidjeti u Clinton (2011).
- 4 O zaokretu turske vanjske politike vidjeti više u članku Vedrana Obučine u ovom broju.

Literatura

Abdelrahman, M. (2015). *Egypt's Long Revolution: Protest Movements and Uprisings*. London i New York: Routledge.

Bauer, P. (2015). European-Mediterranean Security and the Arab Spring: Changes and Challenges. U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring*

Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean. London i New York: Routledge, str. 1–18.

- Bicchi, F. i Voltolini, B. (2015). EU Democracy Assistance in the Mediterranean: What Relationship with the Arab Uprisings? U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean*. London i New York: Routledge, str. 80–99.
- Charap, S. (2013). Russia, Syria and the Doctrine of Intervention. *Survival: Global Politics and Strategy*. 55 (1): 35–41.
- Clinton, H. (2011). America's Pacific Century. *Foreign Policy*. 11. listopada. <http://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/> (pristupljeno 28. kolovoza 2015.)
- Ferguson, N. (2015). The Meaning of Kissinger. *Foreign Affairs*. 18. kolovoza. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-08-18/meaning-kissinger> (pristupljeno 29. kolovoza 2015.)
- Gordon, N. i Pardo, S. (2015). What Can Pro-Democracy Activists in Arab Countries Expect from the European Union? Lessons from the Union's Relations with Israel. U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean*. London i New York: Routledge, str. 100–119.
- Isaac, S. K. (2015). Rethinking the New ENP: A Vision for and Enhanced European Role in the Arab Revolutions. U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean*. London i New York: Routledge, str. 46–60.
- Longo, F. (2015). The Relevance of Security Sector Reform in Humanitarian Intervention: The Case of the European Union in the Mediterranean. U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean*. London i New York: Routledge, str. 177–192.
- MacKenzie, A.; Kaurert, C. i Léonard, S. (2015). EU Counterterrorism and Southern Mediterranean Countries After the Arab Spring: New Potential for Cooperation? U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean*. London i New York: Routledge, str. 137–156.
- Teti, A.; Thompson, D. i Noble, C. (2015). EU Democracy Assistance Discourse in Its New Response to a Changing Neighbourhood. U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean*. London i New York: Routledge, str. 61–79.
- Tömmel, I. (2015). The New Neighborhood Policy of the EU: An Appropriate Response to the Arab Spring. U: Bauer, P. (ur.). *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean*. London i New York: Routledge, str. 19–39.
- Youngs, R. (2014). *Europe in the New Middle East: Opportunity or Exclusion?* Oxford i New York: Oxford University Press.
- Zgurić, B. (2014). Immanuel Kant, teorija demokratskog mira i vanjska politika SAD-a. U: Jović, D. (ur.). *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 79–111. ■